

Hvað eru kynin mörg?

Markmið þessarar greinar er að draga saman nokkur atriði sem varða fyrirbærið **kyn** í íslensku máli til þess að auðvelda umræðu um efnið og koma í veg fyrir misskilning og mistúlkanir.¹ Flest af því sem hér verður sagt hefur komið fram í fyrri skrifum og umræðum² en framsetningin er þó nokkuð önnur hér en algengast er.

1. Upprifjun um kyn í íslensku máli

Eins og allir vita hafa nafnorð í íslensku fast málfræðilegt kyn og það hefur engin fyrirsegjanleg tengsl við líffræðilegt (eða merkingarlegt) kyn. Þetta er sýnt í töflu 1 þar sem notaðar eru hefðbundnar skammstafanir og tákn, en auk þess merkir \emptyset að ekki geti verið um neitt líffræðilegt kyn að ræða og ? að líffræðilega kynið sé ótiltekið eða ófyrirsegjanlegt:

Nafnorð	kyn	
	málfræðilegt	líffræðilegt (merkingarlegt)
diskur	kk	\emptyset
skeið	kvk	\emptyset
borð	hk	\emptyset
fress	hk	♂
tík	kvk	♀
hundur	kk	?
skáld	hk	?
hetja	kvk	?
forseti	kk	?
nemandi	kk	?

Tafla 1: Yfirlit yfir samband málfræðilegs kyns og líffræðilegs (merkingarlegs).

Sum orð í íslensku taka hins vegar kynbeygingu, svo sem lýsingarorð, ýmis fornöfn og tölurnar *einn*, *tveir*, *þrír*, *fjórir* og samsetningar með þeim. En hvað ræður kyni kynbeygjanlegra orða?

2. Málfræðilegt samræmi í kyni og frávik frá því

2.1 Málfræðilegt samræmi

Oftast sýna kynbeygjanleg orð **samræmi í málfræðilegu kyni** við nafnorð sem þau standa með eða eiga við. Þetta má sýna með dæmum:

- (1) a. **gamalt** (hk) fress (hk); fressið (hk) er **gamalt** (hk)
- b. **þrír** (kk) hundar (kk); hundarnir (kk) eru **þrír** (kk)
- c. Guðrún er **gott** (hk) skáld (hk).
- d. Börn (hk) geta verið **efnilegir** (kk) nemendur (kk) en **þau** (hk) eiga margt ólært.

Í (1a) stendur lýsingarorðið *gamalt* fyrst sem ákvæði (einkunn) með hvorugkynsorðinu *fress* og er þess vegna í hvorugkyni og síðan er það sagnfylling í setningu þar sem hvorugkynsorðið *fress* er frumlag og lýsingarorðið *gamalt* sýnir þá samræmi í kyni við það orð. Í (1b) stendur töluorðið *þrír* fyrst sem ákvæði með karlkynsorðinu *hundar* og er þess vegna í karlkyni og síðan er það sagnfylling í setningu þar sem karlkynsorðið *hundarnir* er frumlag og töluorðið sýnir

1. Finnur Ágúst Ingimundarson og Guðrún Þórhallsdóttir lásu handrit að þessari grein og bentu á margt sem betur mátti fara. Þeim er hér með þakkað fyrir þær ábendingar.
2. Margt af því er tint til í skýrslu Ágústu Þorbergsdóttur 2021.

þá samræmi í kyni við það orð. Í (1c) stendur lýsingarorðið *gott* með hvorugkynsorðinu *skáld* og samræmist því í kyni þótt verið sé að tala um konuna Guðrúnu. Loks stendur lýsingarorðið *efnilegir* með karlkynsorðinu *nemendur* í (1d) og samræmist því í kyni, en síðan kemur fornafrnið *þau* og það er hvorugkyn af því að það á við hvorugkynsorðið *börn* sem stendur frammar í setningunni. Þessa birtingarmynd kyns hjá kynbeygjanlegum orðum má kalla **samræmiskyn**.³

Það sem nú var sagt er auðvitað allt kunnuglegt en vekur samt eftirfarandi spurningu:

Kemur líffræðilegt (eða merkingarlegt) kyn ekkert við sögu í kynbeygingu kynbeygjanlegra orða?

Stutta svarið er „Jú, en það er í raun villandi að líta svo á að málið snúist bara um málfræðilegt kyn annars vegar og líffræðilegt (merkingarlegt) kyn hins vegar.“ Kynin eru fleiri, ef svo má segja. Skoðum það nánar í næsta undirkafla.

2.2 Frávik frá málfræðilegu samræmi: „Þrjú kyn“

Litum fyrst á eftirfarandi dæmi (leturbreytingar mínar):

- (2) a. Forsetinn vinnur eðna og drengskaparheit að stjórnarskránni, er **hann** tekur við störfum.
 b. eftir að núv. forseti Íslands lýsti því yfir að **hún** mundi ekki gefa kost á sér til endurkjörs.

Fyrri dæmið er úr 10. gr. núgildandi stjórnarskrár (*Stjórnarskrá lýðveldisins Íslands*).⁴ Þar sýnir karlkynsfornafrnið *hann* málfræðilegt samræmi við karlkynsfornafrnið *forseti*, rétt eins og hvorugkynsfornafrnið *þau* sýndi málfræðilegt samræmi við hvorugkynsfornafrnið *börn* í dæmi (1d) hér frammar. Síðara dæmið er úr þingræðu sem Svavar Gestsson hélt 1.12.1995, tekið úr Risamálheildinni. Þar er ekki samræmi milli kvenkynsfornafrnsins *hún* og karlkynsfornafrnsins *forseti* sem fer þar á undan. Ástæðan er sú að í því tilviki var verið að vísa til ákveðins einstaklings, nefnilega Vigdísar Finnbogadóttur sem var forseti á þessum tíma. Í slíkum

tilvikum má tala um **visandi kyn** (e. *referential gender*) til aðgreiningar frá því samræmiskyni sem kemur fram í (2a) og dæmunum í (1).

En hvenær fáum við helst – eða síst – frávik frá málfræðilegu samræmi í kyni? Þótt kyn komi fram á mismunandi vegu í málum heimsins hafa rannsóknir sýnt að finna má ákveðin líkindi milli tungumála að því er varðar samræmi í kyni. Þessum líkindum má lýsa með svokölluðu samræmisstigveldi (e. *agreement hierarchy*) sem breski málfræðingurinn Corbett vakti fyrstur athygli á (sjá t.d. Corbett 1979:204) og íslensku málfræðingarnir Guðrún Þórhallsdóttir (t.d. 2015a) og Þorbjörg Þorvaldsdóttir (t.d. 2017) hafa fjallað um í íslensku samhengi. Einfaldaða mynd af því má sjá í (3):⁵

- (3) hliðstætt ákvæðisorð > sagnfylling > persónufornafrni

Eins og þær Guðrún og Þorbjörg benda á má segja að samræmi í kyni í íslensku sé eins og við er að búast miðað við samræmisstigveldið: Það er sterkast þegar um er að ræða hliðstætt ákvæðisorð (einkunnir) og reyndar virðist það ófrávikjanlegt í því samhengi í íslensku. Á hinn bóginn getum við frekast búist við frávikum frá málfræðilegu samræmi þegar persónufornafrni eiga í hlut og það var einmitt slíkt frávik sem við sáum dæmi um í (2b). Miðað við samræmisstigveldið ættum við líka að geta fundið frávik frá málfræðilegu samræmi þegar sagnfyllingar eiga í hlut þótt slíkt dæmi ættu líklega að vera sjaldgæfari en dæmi með persónufornafrni. Skoðum málið nánar í næsta kafla.

3. Verkaskipting kynjanna

3.1 Samræmiskyn og visandi kyn

Litum fyrst á dæmin í (4):

- (4) a. skáldið „idealiserar“ hana ekki,
 en **það** ... **SAMRÆMISKYN**
 b. skiftir allmiklu máli fyrir skáldið ...
 því að **hann** ... **VISANDI KYN**

3. Ég held að Halldór Ármann Sigurdsson hafi stungið upp á því við mig að nota þetta orð. Ég finn það ekki í orðabókum.

4. Samsvarandi ákvæði var á þessa leið í tillögum Stjórnlagaráðs á sínum tíma (leturbr. mínar): *Forseti Íslands undirritar eðstaf að stjórnarskránni er hann tekur við störfum* (Tillögur Stjórnlagaráðs).

5. Myndin er einfölduð að því leyti að hér er tilvísunarfornafrnum sleppt úr stigveldi Corbetts þar sem beygjanleg tilvísunarfornafrni eru yfirleitt ekki notuð í íslensku nútímamáli.

c. skáldið hefur þurft að valda þeim vonbrigðum þar sem **hún** ... [VÍSANDLEKYN](#)

d. **Sjálfur** var skáldið eins og jurtt ... [VÍSANDLEKYN](#)

Dæmi (4a-c) fundust í Risamálheildinni en dæmi (4d) er frá Þórarni Eldjárn og kom við sögu í ritdeilu í *Morgunblaðinu* undir lok síðustu aldar (sjá Hallberg Hallmundsson 1996 og Þórarin Eldjárn 1996). Í a-dæminu sýnir fornafið *það* samræmi við hvorugkynsnafnorðið *skáldið* sem fer þar á undan en í hinum dæmunum er ekki um slíkt samræmi að ræða heldur er notað vísandi kyn þar sem verið er að vísa til ákveðinna persóna, þ.e. karls í b-dæminu, konu í c-dæminu og karls í d-dæminu. Í dæmum (4b-d) birtast því frávik frá því málfræðilega samræmi sem segja má að sé meginreglan í íslensku. Slík frávik eru ekki ný í málinu (sjá t.d. Guðrúnu Þórhallsdóttur 2015a) en kannski eru þau algengari nú á tímum en áður. Það hefur þó ekki verið rannsakað til hlitar svo að ég viti.

Það er lærdómsríkt að bera saman dæmi með samræmiskyni og vísandi kyni eins og þau sem sýnd eru í (5)-(7). Eins og bent verður á eru sum þeirra tekin frá öðrum:

- (5) a. Þegar gestir koma eiga **þeir** að biða í biðstofunni. [SAMRÆMISKYN](#)
 b. Gestirnir koma kl. 6. **Þau** hafa öll verið hólusett. [VÍSANDLEKYN](#)
- (6) a. Krakkar eru oftast **ánægðir** í íslenskum leikskólum. [SAMRÆMISKYN](#)
 b. Krakkarnir **minir** voru **ánægð** í leikskólanum. [SAMRÆMISKYN OG VÍSANDLEKYN](#)
- (7) a. [Skáld og hetjur] eru **vinsæl** í fornum sögum. [SAMRÆMISKYN](#)
 b. [**Ófriska** skáldið og Jóna] voru **ánægðar**. [SAMRÆMISKYN OG VÍSANDLEKYN](#)
 c. [**Skeggjaða** skáldið og Jóna] voru **ánægð**. [SAMRÆMISKYN OG VÍSANDLEKYN](#)

Í öllum a-dæmunum kemur fram málfræðilegt samræmi. Í (5a) (sótt til Guðrúnar Þórhallsdóttur 2009) er verið að tala um gesti almennt og þess vegna kemur vísandi kyn ekki til greina heldur aðeins samræmiskyn.

Svipað er að segja um (6a) – þar er verið að tala um krakka almennt og þá er samræmiskyn eðlilegt. Í (7a) er hvorugkynið *vinsæl* það sem búast má við vegna þess að samsetti nafnliðurinn á undan inniheldur kynjablöndu, þ.e. *skáld* (hk) og *hetjur* (kvk), og þá birtist málfræðilegt samræmi oftast á þennan hátt í íslensku (sjá umræðu hjá Jóni G. Friðjónssyni 1991 og Þorbjörgu Þorvaldsdóttur 2019). Í öllum hinum dæmunum kemur fram vísandi kyn sem er þá frávik frá málfræðilegu samræmi. Í (5b) er verið að tala um tiltekna gesti sem mælandinn veit að mynda blandaðan hóp og getur því notað hvorugkynið *þau* til að vísa til þeirra. Í (6b) er mælandinn að tala um krakkana sína og veit að þeir mynda blandaðan hóp og getur því vísað til þeirra með hvorugkynsnafninu *þau* (sjá Guðrúnu Þórhallsdóttur 2015a:273) en hliðstæða eignarfornafið *minir* verður að sýna samræmiskyn við *krakkarnir* af því að samræmiskyn er skyldubundið í íslensku þegar hliðstæð ákvæðisorð eiga í hlut eins og áður sagði. Loks eru dæmi (7b-c) tekin frá Þorbjörgu Þorvaldsdóttur (t.d. 2019:6). Í báðum tilvikum sýna hliðstæðu lýsingarorðin *ófriska* og *skeggjaða* málfræðilegt samræmi við hvorugkynsnafnorðið *skáldið* en af því að greinilega er verið að vísa í tilteknar persónur kemur vísandi kyn á sagnfyllingarnar *ánægðar* og *ánægð* og ræðst af því hvort skáldið er kona ((7b)) eða karl ((7c)). Halldór Ármann Sigurðsson (2015) ræðir líka dæmi af svipuðu tagi og þau sem nú voru tekin og bendir á að vísandi kyn er algengt þegar fornofn eiga í hlut (eins og í (4b,c) og (5b) en er meiri takmörkunum háð þegar um er að ræða sagnfyllingar (sjá einkum 3. og 4. kafla í grein hans). Það er einmitt það sem við mætti búast samkvæmt samræmisstígveldinu. Niðurstöðuna um þá „verkaskiptingu“ samræmiskyns og vísandi kyns hefur verið sýnd má að öðru leyti orða á þessa leið:

Ef vikið er frá samræmiskyni (málfræðilegu samræmi) í dæmum af þessu tagi verður merkingin vísandi – verið er að vísa til tiltekinna einstaklinga.

En það eru líka til annars konar dæmi um að kyn kynbeygjanlegra orða ráðist ekki af málfræðilegu samræmi við nafnorð. Þau eru á dagskrá í næsta undirkafla.

3.2 Sjálfgefið málfræðilegt kyn og vísandi kyn

Umfjöllunin hér að framan hefur kannski vakið eftirfarandi spurningu hjá einhverjum lesanda:

Hvað gerist þegar kynbeygjanlegt orð á ekki við neitt nafnorð í textanum og vísar ekki heldur í ákveðna persónu eða tiltekna einstaklinga?

Í íslenskum kennslubókum og handbókum um málfræði má finna ýmis dæmi sem sýna þetta, m.a. þessi:

- (8) a. **Hverjir** eru það sem halda því fram að misrétti ríki í heiminum? (Kristján Árnason 1980:39).
- b. **Allir** tapa á verðbólgunni (Eiríkur Rögnvaldsson 2013:149).
- c. **Enginn** má fara illa með dýr (sbr. Guðrúnu Kvaran 2005:202).
- d. Í þessu húsi eru þjónustubúðir fyrir **aldraða** (Höskuldur Þráinsson 2005:53).

Í öllum þessum dæmum eru feitletruðu orðin í málfræðilegu karlkyni en í því felst auðvitað ekki að verið sé að vísa til einhverra karlmanna. Dæmin hafa öll almenna merkingu. Niðurstaða handbókanna er því á þessa leið:

Málfræðilegt karlkyn er sjálfgefið í íslenskum dæmum af þessu tagi.

Það er auðvelt að finna dæmi til að styðja þessa niðurstöðu handbókanna. Þau eru „út um allt“ í íslensku máli. Hér eru nokkur slík (sum þeirra hafa komið við sögu í fyrri skrifum um íslenskt mál en óþarft þykir að tilgreina það sérstaklega í hverju tilviki):

- (9) a. **Sumir** halda að tunglið sé úr osti.
- b. **Ýmsir** vona að kórónuveiran sé á förum.
- c. Að vera **rikur** þykir eftirsóknarvert.
- d. Ég ætla að panta borð fyrir **fjóra**.
- e. Sá sem stal hjólinu mínu er beðinn að skila því strax.
- f. Ef **einhver** hringir þá segðu honum að ég sé ekki við.
- g. Ókei. Teljum upp að tíu: **Einn, tveir, þrír, fjórir, fimm ...**

h. **Margur** er rikari en hann hyggur.

- i. Þjóð veit ef **þrír** vita.
- j. **Alla** brestur eitthvað.

Öll feitletruðu orðin í (9) eru í málfræðilegu karlkyni en sýna ekki málfræðilegt samræmi við neitt orð í setningunni og vísa ekki í tiltekna einstaklinga. Þau hafa öll almenna merkingu og eiga ekkert sérstaklega við karla. Ástæðan er sú að málfræðilegt karlkyn er sjálfgefið í þessu samhengi.⁶ Í ljósi nýlegrar umræðu um málfræðilegt kyn í íslensku og meintan kynjahalla í málinu vaknar því eftirfarandi spurning:

Getur fólk sem elst upp í íslensku málumhverfi komist hjá því að túlka málfræðilega karlkynið sem sjálfgefið í (8) og (9) og óteljandi dæmum af svipaðri gerð, þ.e. þannig að það eigi ekkert sérstaklega við karla og sé í raun kynhlutlaust í þeim skilningi?

Lesendur ættu að velja þessari spurningu fyrir sér.

Litum nú á muninn á sjálfgefnu kyni og vísandi kyni í eftirfarandi dæmum í ljósi þess sem þegar er sagt um þetta efni:

- (10) a. Nú ættu **allir** að klappa fyrir fundarstjóranum. *ÞÁLEGGHEIR.KYN*
- b. Nú ættum við **öll** að klappa fyrir fundarstjóranum. *YÍBANDI.KYN*
- (11) a. Heyra **allir** í mér? *ÞÁLEGGHEIR.KYN*
- b. Heyrið þið **öll** í mér? *YÍBANDI.KYN*
- (12) a. Eru **allir** búinir með verkefnið? *ÞÁLEGGHEIR.KYN*
- b. Eruð þið **öll búin/allar búnar/allir búnir** með verkefnið? *YÍBANDI.KYN*
- (13) a. Eru **allir** mættir? *ÞÁLEGGHEIR.KYN*
- b. *Eruð þið **öll mætt/allar mættar/allir mættir**? **YÍBANDI.KYN.*

Sú túlkun dæmanna sem lýst er með hástöfunum er frá mér komin en ég tel vist að málnotendur almennt finni þann mun sem er á a- og b-dæmunum í hverju tilviki og stafar af því að í b-dæmunum hefur fornafrni fyrstu persónu (*við*) eða annarrar (*þið*) verið bætt við og þau framkalla vísandi túlkun. Um leið og það er gert er

6. Hvorugkyn er aftur á móti sjálfgefið ef ekki er verið að tala um fólk, sbr. *eitthvað* í síðasta dæminu, málshætti eins og *Allt kostar nokkuð* o.s.frv. Hvorugkyn kemur líka fram þegar sagnfyllingar standa með frumlögum sem þær geta ekki sýnt samræmi við, svo sem aukafallsfrumlögum (*Mér er kalt*) eða setningum (*Að tunglið sé úr osti er ólíklegt*).

mælandinn sem sé að visa til ákveðins hóps sem inniheldur annaðhvort hann sjálfan (*við*) eða áheyrndur eingöngu (*þið*). Ef hópurinn inniheldur aðeins konur er eðlilegt að segja *allar* og ef hann inniheldur karla eingöngu er eðlilegt að segja *allir*, sbr. (12b). Að öðrum kosti er hvorugkynið *öll* eðlilegt, sbr. (10b) og (11b). En í a-dæmunum er ekki verið að ávarpa tiltekinn hóp á þennan hátt og þá verður hið sjálfgefna málfræðilega karlkyn eðlilega fyrir valinu.

Þrátt fyrir það sem nú var rakið hafa sumir málnotendur fundið að því að málfræðilega karlkynið sé notað á þann hátt sem sýnt er í a-dæmunum. Þetta kemur að visu á óvart miðað við það hlutverk málfræðilegs karlkyns sem sýnd voru dæmi um í (8) og (9) en málnotendur geta iðulega sneitt hjá setningum á borð við (10a), (11a) og (12a) með því að láta fornöfn fyrstu og annarrar persónu kalla fram visandi túlkun eins og sýnt er í samsvarandi b-dæmum. Það gengur hins vegar ekki í (13) vegna þess að það hljómar einkennilega að spyrja viðstadda hvort þeir séu mættir eins og stjórnmerkingin á að sýna.⁷

Dæmin í (10)–(12) sýna að stundum er val um það hvort notað er sjálfgefið málfræðilegt kyn eða visandi kyn þótt merkingin verði ekki nákvæmlega sú sama. Skoðum það nánar í næsta undirkafla.

3.3 Fréttir, fyrirsagnir og auglýsingar

Í héraðsfréttablaðinu *Skessuhorn* birtist eftirfarandi frétt í maí 2017 með þeirri fyrirsögn sem hér fylgir (sjá Þrír sóttu um starf skólastjóra):

Þrír sóttu um starf skólastjóra

Þrjár umsóknir bárust um starf skólastjóra Reykhóla-skóla sem auglýst var laust til umsóknar fyrr í vor. Umsækjendur eru Valgeir Jens Guðmundsson kennari og Jón Einar Haraldsson kennari. Einn umsækjandi vill ekki láta nafns síns getið að svo stöddu ...

Í fréttinni kemur fram að tveir af umsækjendum eru karlar en ekki er vitað um þann þriðja. Af því leiðir að ekki er hægt að nota visandi kyn heldur verður að láta duga að nefna tölu umsækjenda í

fyrirsögninni. Þá er ekki um annað að ræða en nota hið sjálfgefna málfræðilega karlkyn – annað hefði gefið villandi visbendingar. Skoðum eftirfarandi tilbúin dæmi um fréttafyrirsagnir í þessu ljósi:

(14) a. Þrjár sóttu um starf skólastjóra.

VISANDI – UMSÆKJENDUR SÍÐAN TALDIR UPP Í
FRÉTTINNI

b. Þrjú sóttu um starf skólastjóra.

VISANDI – UMSÆKJENDUR SÍÐAN TALDIR UPP Í
FRÉTTINNI

c. Þrír sóttu um starf skólastjóra.

VISANDI – UMSÆKJENDUR SÍÐAN TALDIR UPP Í
FRÉTTINNI
eða SJÁLFGEFIR – BARA VERIÐ AÐ NEFNA TÖLU

Ef umsækjendur eru þekktir og fréttin segir frá því getur valið á kyni töluorðsins í fyrirsögninni farið eftir samsetningu hópsins. Ef umsækjendur eru eingöngu konur er eðlilegt að nota kvenkynið *þrjár*, ef allir umsækjendur eru karlar er eðlilegt að nota karlkynið *þrír*, en sé hópurinn blandaður (eða eingöngu kynsegin fólk) er hvorugkynið *þrjú* við hæfi. Þótt fréttin segi frá umsækjendum er líka hægt að láta duga að nefna töluna í fyrirsögninni og nota þá hið sjálfgefna málfræðilega karlkyn *þrír* og það er í raun eini kosturinn ef ekki er vitað um kyn umsækjendanna eins og í dæminu úr *Skessuhorni* sem sýnt var hér framar.⁸

Litum á eftirfarandi frétt (tilbúið dæmi) í þessu ljósi:

(15) Einn greindist með kórónuveiruna í gær en tveir í dag.

Ef ekkert er vitað meira um fólknið og ekkert sagt meira um það í fréttinni er karlkynið hér í hinu sjálfgefna málfræðilega hlutverki, þ.e. kynhlutlaust – ekkert fullyrt um kyn hinna smituðu. Það er bara verið að nefna tölu. Dæmið í (16) er öðruvísi að þessu leyti:

(16) Einn greindist með kórónuveiruna í gær en tvö í dag.

7. Setning eins og *Érad þið allar mættar* er hins vegar hugsanleg ef hún merkir eitthvað á borð við 'Er allur hópurinn ykkar, stelpur, mættur?', en þá er í raun ekki verið að visa til þeirra stúlkna sem eru ávarpaðar og eru viðstaddar.

8. Frekari umræðu um þetta má t.d. sjá hjá Höskuldi Þráinssyni 2021.

Hér er eðlilegt að túlka hvorugkynið *tvö* sem vísandi og þá getur það t.d. ekki vísað til kvenna. Ef það kæmi síðar í ljós að um hefði verið að ræða tvær konur væri fréttin einfaldlega röng að mati flestra. Ástæðan fyrir því að þetta dæmi er nefnt er m.a. sú að hvorugkynið hefur stundum verið notað í fréttum af þessu tagi hjá RÚV að undanfögnu án þess að nokkuð sé vitað eða sagt um kyn þeirra sem eru til umræðu (sjá líka umræðu hjá Katrínu Axelsdóttur 2018).

Litum loks á dæmin í (17) í framhaldi af þessu:

- (17) a. Allir velkomnir. SJÁLFGEFIÐ MÁLFRÆÐILEGT KYN
 b. Öll velkomin. ?

Miðað við undanfarandi lýsingu á verkaskiptingu kynjanna í íslensku væri eðlilegt að túlka hvorugkynið *öll* í (17b) sem vísandi, þ.e. að verið sé að vísa til einhvers tiltekins hóps. Meðal málfræðinga sem hafa tjáð sig um þetta atriði má nefna Ágústu Þorbergsdóttur sem segir (2002:92) að dæmi eins og (17b) vekir spurninguna *Öll hver? í sinum huga*. Henni finnst að verið sé að vísa til ákveðins hóps en henni er ekki ljóst hvaða hópur það gæti verið. Það má kalla útilokunartilfinningu: Er víst að ég sé í þeim hóp? Anna Gunnarsdóttir Grönberg lætur í ljós svipaða túlkun í eftirfarandi athugasemd í grein sem birtist í bók um málfræðilegt kyn í ýmsum tungumálum (Grönberg 2002:171, leturbreyting mín):

There seems to be an unwritten “rule” of language use which is very productive among speakers of Icelandic: **The neuter plural can only be used for personal and demonstrative pronouns when referring to a number of persons who are known (and preferably recently mentioned) in the context.** When referring to a group of unspecified individuals or making a generic statement, the masculine plural is normally used.

Hér er Grönberg í raun að segja að eðlilegt sé að túlka hvorugkynið sem vísandi í dæmum eins og (17b).

Í umræðum um dæmi eins og (17b) hefur stundum verið sagt að sú afstaða sem Ágústa og Grönberg láta í ljós í sínum skrifum sé varla marktæk lengur af því að greinarnar séu 20 ára gamlar. Notkun hvorugkynsins í hlutverki sjálfgefins málfræðilegs kyns hafi sótt á síðan og sé einmitt „lengst komin“ í dæmum eins og (17b). En þá má t.d. spyrja hvort

nokkurt gagn sé að því að reyna að venja sig á að nota hvorugkyn í hlutverki sjálfgefins málfræðilegs kyns í dæmum eins og *Öll velkomin* en halda síðan áfram að nota hið sjálfgefna málfræðilega karlkyn í dæmum eins og þeim sem talin voru upp í (8) og (9) hér frammar og fjölmörgum öðrum. Er það ekki beinlínis í ósamræmi við málkerfið? Eða gerir það kannski ekkert til? Við komum nánar að þessum spurningum í síðasta kaflanum, en fyrst skulum við skoða málfræðilegt kyn í tveim nágrannamálum til samanburðar við íslensku.

4. Samanburður við nágrannamál

4.1 Svenska

Í svensku geta fornöfn staðið í vísandi kyni líkt og í íslensku eins og sýnt er í (18):

- (18) a. Besti nemandinn mætti ekki.
 Hún var veik. VÍSANDI KYN
 b. Min bästa student kom inte.
 Hon var sjuk. VÍSANDI KYN

Hér er greinilega verið að tala um tiltekinn kvenkyns nemanda og þá er hægt að vísa til hans með kvenkynsfornafni bæði í íslensku og svensku. Í svenskum persónufornöfnum er nefnilega gerður greinarmunur á karlkyni (*han*) og kvenkyni (*hon*), rétt eins og í íslensku. Svensk nafnorð koma hins vegar bara í tveim kynjum, samkyni og hvorugkyni, þannig að þar er enginn greinarmunur á kvenkyni og karlkyni eins og í íslensku. Það er því ekki hægt að láta svensk persónufornöfn sýna málfræðilegt samræmi við nafnorð á sama hátt og í íslensku. Þetta má sýna með dæmunum í (19) sem eru hugsuð sem almennar tilskipanir:

- (19) a. Nemandinn skal skrifa um efni
 sem hann veur sér. SAMRÆMISKYN
 b. ?Studenten ska skriva om ett ämne
 som han väljer. VÍSANDI KYN

Í íslensku er (19a) alveg eðlilegt mál í almennum tilskipunum og þar visar karlkynsfornafnið *hann* ekkert til karla sérstaklega heldur sýnir það bara málfræðilegt samræmi við karlkynsnafnorðið *nemandinn*, alveg eins og karlkynsfornafnið *hann* í stjórnarskrárákvæðinu í (2a) sýnir málfræðilegt samræmi við

karlkynsnafnorðið *forseti*. En í sænsku er ekki hægt að láta persónufornöfn sýna málfræðilegt samræmi við nafnorð af því að kynjakerfi nafnorða og fornafna í sænsku passar (eða passaði) ekki saman. Þess vegna er eðlilegt að túlka karlkynsnafnið *han* í (19b) eins og það vísi til karla eingöngu en það er augljóslega ekki ætluin í almennum ákvæðum af þessu tagi. Þennan vanda má leysa á tvennan hátt í sænsku eins og sýnt er í (20):

- (20) a. Studenten ska skriva om ett ämne som **han** eller **hon** väljer.
 b. Studenten ska skriva om ett ämne som **hen** väljer. SAMRÆMISKYN

Í a-dæminu er farin sú leið að segja 'hann eða hún' um nemandann, en það er augljóslega frekar klúðurslegt. Í b-dæminu er notað persónufornafnið *hen*. Það er nýtt fornafn í sænsku, fyrst tekið upp á síðustu öld í þessum tilgangi. Í því felst enginn greinarmunur karlkyns og kvenkyns frekar en í sænskum nafnorðum og því má segja að það sýni málfræðilegt samræmi í dæmum eins og (20b). Síðar var lagt til að þetta orð mætti líka nota sem vísandi fornafn til að vísa til fólks sem telur sig hvorki karl né konu, sbr. nýja persónufornafnið *hán* í íslensku. En í íslensku geta persónufornöfnin *hann* og *hún* auðveldlega sýnt málfræðilegt samræmi við karlkynsnafnorð og kvenkynsnafnorð. Þess vegna eru setningar eins og (19a) alveg eðlilegt mál í almennum tilskipunum í íslensku.

4.2 Færeyska

Eins og áður var nefnt hefur málfræðilegt karlkyn þótt eðlilegt í íslenskum dæmum eins og (21a) en í færeysku þykir hvorugkynið í (21b) eðlilegt á sama hátt:

- (21) a. **Allir** velkomnir!
 b. **Öll** vælkomín!

Því var haldið fram hér frammar að (21a) væri eðlilegt íslenska vegna þess að karlkyn er yfirleitt sjálfgefið málfræðilegt kyn í íslensku en hvorugkyn ekki. Sú

staðreynd að (21b) þykir eðlileg færeyska bendir þá til þess að þessu sé öðruvísi farið í færeysku. Sú er líka raunin: Í færeysku er hvorugkyn yfirleitt sjálfgefið í dæmum þar sem karlkyn er sjálfgefið í íslensku (sbr. umræðu hjá Guðrúnu Þórhallsdóttur 2015b og í ritum sem þar er vísað til). Þetta er sýnt í töflu 2:

íslenska	færeyska
sumir (kk ft) segja að ...	summi (hk ft) siga, at ...
heimili fyrir aldraða (kk ft)	eitt heim fyri gomul (hk ft)
talið upp að 10: einn, tveir, þrjú, fjórir (allt kk)	talið upp að 10: eitt, tvey, trý (allt hk)
Eru allir (kk ft) komnir?	Eru öll (hk ft) komin?
Þrjú (kk ft) liggja á gjörgæsludeild í dag en einn (kk) í gær.	Trý (hk ft) liggja á intensivari deild í dag men eitt (hk) í gjár.

Tafla 2: Dæmi um mun á íslenska og færeyska kynjakerfinu.

Þessi munur er greinilega kerfisbundinn, þ.e. í íslensku gilda aðrar reglur um verkaskiptingu kynjanna en í færeysku. Hér hefur færeyska breyst meira en íslenska og þessi breyting er ekki ný. Í færeysku þýðingunni á Matteusarguðspjalli frá 1823 er t.d. alls staðar hvorugkyn fleirtölu í upphafi Fjallræðunnar, t.d. eins og sýnt er dæmi um í (22) (stafræðinginn færð til færeysks nútímahorfs og leturbreytingar minar):

- (22) Sálíg (hk ft) eru **tey fátæku** (hk ft) í ondini ...
 (Evangelium Sankta Matteusar 5:3)

Orðrétt þýðing á þessu væri *Sæl eru þau fátæku í andanum* og samsvarandi orðalag er í nýrri biblíuþýðingum á færeysku (sjá *Biblian*). Í íslenskum biblíuþýðingum er hins vegar notað karlkyn á þessum stað, þ.e. *Sælir eru fátækir í anda*, líka í þýðingunni frá 2007 (sjá *Biblíu 21. aldar*) sem þó fól í sér ýmsar breytingar á orðalagi, ekki síst fyrir áhrif frá Kvinnakirkjunni.⁹ Í færeysku hafa því lengi gilt aðrar reglur um notkun kynjanna en í íslensku.

En hvað er átt við með **reglum** í þessu samhengi og hvað átti Grönberg við með "rule" í því sem haft var eftir henni í tilvitnuninni hér frammar? Skoðum það í næsta kafla.

9. Um þetta segir m.a. svo í inngangi að biblíuþýðingunni frá 2007 á netinu (<https://biblian.is/biblian/>): „Ofast var t.d. fornafrinu „þeir“ í Gamla testamentinu breytt í hvorugkyn, ef fullljóst var að um blandaðan hóp var að ræða.“ Þetta má í raun túlka sem tilraun til þess að skipta verkum á milli sjálfgefins karlkyns og vísandi hvorugkyns í textanum.

5. Reglur, máltilfinning, hefðir og handafl

5.1 Lýsandi málfræðireglur og hefðir

Líklega er það að einhverju leyti okkur kennurum að kenna að fólk misskilur oft orðið *regla* þegar talað er um tungumál. Sumir virðast líta svo á að allar reglur sem varða málið séu mannaþingningar, búnar til af málfræðingum eða kennslubókarhöfundum. Það er ekki rétt. Sumir segja líka stundum að það sem málfræðingar kalla reglur séu bara hefðir sem auðvelt sé að breyta, rétt eins og öðrum hefðum. Það er ekki heldur rétt. Eitt af því sem málfræðingar fást við er að rannsaka málkerfið og reyna að komast að því hvaða reglur gilda innan þess. Þetta eru þá lýsandi reglur, reglur sem lýsa einhverjum hluta málkerfisins, og máltilfinning þeirra sem tala málið endurspeglar þessar reglur. Málið er nefnilega reglulegt og kerfisbundið. Annars gætu börn ekki tileinkað sér það eins auðveldlega og raun ber vitni.

Það sem dregið er saman í (23) ætti að varpa nokkru ljósi á muninn á lýsandi málfræðireglum, tilbúnum reglum og hefðum.

- (23) a. Um fyrirbærið **kyn** gilda ólíkar **reglur** í tungumálum, t.d. í íslensku og færeysku. Málfræðingar reyna að átta sig á þeim og lýsa þeim. Þær eru hluti af **málkerfinu** og málnotendur tileinka sér þær án tilsagnar og ómeðvitað. Þess vegna getur hinn venjulegi málnotandi yfirleitt ekki gert grein fyrir þeim og þar af leiðandi ekki heldur breytt þeim viljandi á markvissan hátt.
- b. **Stafsetningarreglur** eru annars eðlis. Málfræðingar búa þær til. Þess vegna þarf að kenna þær og þess vegna er líka hægt að breyta þeim og það er stundum gert.
- c. Í íslensku samfélagi gildi á tímabili sú **hefð** að þéra suma ókunnuga. Samsvarandi hefð gildi líka í færeysku samfélagi. Nú hafa þessar hefðir að mestu leyti verið lagðar niður í báðum samfélögum og það var „ekkert mál“ af því að þetta voru bara hefðir eða siðir, ekki hluti af málkerfinu.

- d. Margir íslenskir málnotendur hafa áreiðanlega tamið sér ýmsa ósiði í málnotkun sem þeir ættu að leggja af – og ættu auðveldlega að geta það þar sem þeir eru ekki hluti af málkerfinu. En reglurnar um kyn í málinu eru ekki þess eðlis.

Í framhaldi af þessu er rétt að nefna að í nýlegum umræðum um kynhlutlaust mál hefur stundum verið sagt að margt af því sem hér hefur verið rætt snerti bara hefðir sem auðvelt sé að leggja niður eins og hverjar aðrar hefðir. Ekki sé verið að leggja til að málkerfinu sé breytt, bara málnotkuninni.¹⁰ Aðrir segja sem svo að það megi alveg breyta málkerfinu í þágu jafnréttissjónarmiða. Það er þó áreiðanlega erfiðara en ýmsir telja og óvist hvert tilraunir til þess kunna að leiða. Auk þess er ekki ljóst að slíkar breytingar myndu í raun stuðla að jafnrétti. Þetta verður nú rætt í síðasta undirkafla greinarinnar.

5.2 Tilbrigði, Saussure, Chomsky og kóngulóin

Í umræðum um kyn í nafni kynhlutleysis í máli er stundum sagt eitthvað á þá leið að fólk megi alveg temja sér að segja *Öll velkomin* í stað *Allir velkomnir* þegar ekki er verið að tala um tiltekinn hóp heldur fólk almennt. Eins megi alveg segja *Einn greindist smítadur í gær en tvö í dag* í stað *Einn greindist í gær en tveir í dag* þegar bara er verið að tala um fjölda og ekkert er vitað eða sagt nánar um fólkið. Þetta séu bara tilbrigði og íslenskan „þoli það alveg“ eins og önnur tilbrigði, t.d. það að sumir segja *Við hittustum í gær en aðrir Við hittumst í gær*. Þess vegna megi líka mæla með öðru á kostnað hins og reyna þannig að breyta málinu „með handafl“, rétt eins og reynt var á 19. öld þegar farið var að mæla með *hittumst* í stað *hittustum*. En þetta er í raun alls ekki sambærilegt.

Í fyrsta lagi eru tilbrigði í málinu jafnan fólgin í því að sumir málnotendur hafa tileinkað sér eitt afbrigði á máltökuskeiði en aðrir annað. Þá er stundum reynt að mæla með einu á kostnað annars í málvöndunarskyni, t.d. á þeim forsendum að annað sé upphaflega.

10. Eiríkur Rögnvaldsson segir t.d. (2022:80–81) að það mætti vel hugsa sér að fara að segja *Engin* (hk ft) *vilja að ...* í stað *Enginn* (kk et) *vill að ...* (*Ekkert* (hk et) *vill að ...* gengur tæpast segir hann). Í því myndi bara felast breyting á notkun málsins, ekki breyting á málinu af því að „hvorugkynið er til“. Þetta er býsna varasöm röksemdafærsla af því að hana má hártoga og spyrja t.d. sem svo: *Er ekki allt í lagi að fara að nota þolfull í stað nefnfalls hvar sem því verður við komið? Þar er ekki verið að koma með nett nýtt inn í málið því að þolfallið er til í málinu.*

Þannig er það ekki í dæmum eins og *Öll velkomin* og eða *Einn greindist smitaður í gær en tvö í dag* þegar ætlunin er að hvorugkynsmyndirnar hafi merkingu sjálfgefins málfræðilegs kyns. Þar er verið að búa til eitthvað nýtt sem ekki hefur verið til áður og er í ósamræmi við málkerfið og þær reglur sem gilda innan þess. Í öðru lagi hefur þetta „nýja afbrigði“ aðra merkingu en því er ætlað í máli flestra. Það er ólíkt því sem almennt gildir um tilbrigði.¹¹

En hvað felst í þessari hugmynd um „málkerfi“? Hún hefur lengi verið fyrirferðarmikil í málvísindum. Svissneski málfræðingurinn Ferdinand de Saussure á t.d. að hafa sagt að málið væri *un système où tout se tient*, þ.e. 'kerfi þar sem hvað bitur í skottið á öðru' eða 'kerfi þar sem allt hangir saman'. Það hefur að vísu reynst erfitt að finna þetta orðalag í skrifum hans en segja má að þessi kerfishugmynd sé grundvallaratriði í formgerðarstefnunni í málvísindum. Kerfishugmyndin er líka fyrirferðarmikil í málkunnáttustefnunni sem oftast er kennd við bandaríska málfræðinginn Noam Chomsky. Munurinn er þó sá að málkunnáttufræðingar leggja áherslu á að málkerfið sé í huga málnotandans, hann tileinki sér það að mestu án tilsagnar og því megi lýsa með reglum eins og rætt var hér framar.

En er ekki auðvelt að breyta málkerfinu ef maður

vill? Ég held ekki, sérstaklega ekki þegar um er að ræða setningafræðileg atriði eins og reglur um kyn kynbeygjanlegra orða til dæmis. Ástæðan er einkum sú að hinn venjulegi málnotandi veit alls ekki hvernig þessar reglur eru eða hvar þær koma við sögu og málfræðingar hafa líka átt erfitt með að komast að því og lýsa því. Nýleg umræða um kynhlutleysi í máli hefur hins vegar leitt til þess að málfræðingar hafa farið að skoða fyrirbærið kyn í íslensku á markvissari hátt en áður og komist að ýmsu sem ekki var þekkt. Margt af því hefur verið rakið í þessari grein. En við þurfum að gæta okkar á því að fara ekki að rífa kerfið niður með því að klippa viljandi á einhverja þræði í þeim vef sem tungumálið er. Þá gæti farið fyrir okkur eins og kóngulónni í dæmisögunni. Hún var að skoða vefinn sinn og ákvað að klippa þar á tiltekinn þræð sem hún gat ekki séð að skipti neinu máli. Þá hrundi vefurinn.

En setjum nú svo að við gætum gert hvorugkyn að sjálfgefnu málfræðilegu kyni í íslensku máli, svona svipað og það er í færeysku. eru einhverjar líkur til þess að það skipti raunverulegu máli með tilliti til jafnréttis eða stöðu jadarsettra hópa eins og oft er látið í veðri vaka? Líður slíkum hópum betur í Færeyjum en á Íslandi? Það mætti kannski spyrja Jóhönnu Sigurðardóttur fyrirverandi ráðherra um það.

11. Nú gæti einhverjum dottið í hug að spyrja sem svo: „Já en getum við ekki samt breytt kynjakerfinu alveg eins og Færeyingar hafa gert?“ Í því sambandi þarf að hafa tvennt í huga. Í fyrsta lagi breyttu Færeyingar ekki sínu kynjakerfi viljandi eða „með handafli“ heldur breyttist það af sjálfu sér. Í öðru lagi varð þessi breyting í færeysku áður en farið var að skrifa færeysku að nokkru marki eins og bent var á hér framar. Ritun færeyska var því engin fyrirmynd um eldra kerfi. Íslenskir málnotendur hafa hins vegar vitnisburð um gildandi kynjakerfi í málinu í nær öllu rituðu máli og það stuðlar án efa að viðhaldi þess.

Ritaskrá

- Ágústa Þorbergsdóttir. 2002. Er biblíumál karlamál? Einar Sigurbjörnsson, Hjalti Hugason og Pétur Pétursson (ritstj.): *Trúarbrögð við árhúsundamót*, bls. 83–112. Guðfræðistofnun – Skálholtsútgáfan, Reykjavík.
- Ágústa Þorbergsdóttir. 2021. *Skýrsla um kynhlutlaust mál*. Íslensk málnefnd, Reykjavík.
- Biblía 21. aldar*. Íslenska biblíuþýðingin frá 2007, sjá <https://bibliian.is/biblian/>.
- Biblían*. Færeysk biblíuþýðing á netinu, sjá <http://www.biblian.fo/>.
- Corbett, Greville G. 1979. The Agreement Hierarchy. *Journal of Linguistics* 15(2):203–224.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2013. *Hljóðkerfi og orðhlutakerfi íslensku*. Rafræn útgáfa. Aðgengileg á slóðinni <https://issuu.com/eirikurr/docs/hoi>.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2022. *Alls konar íslenska*. Mál og menning, Reykjavík.
- Evangelium Sankta Matteusar*. 1973. Prentaða týðing Schröters 1823 og óprentaða viðmerkingarnar. Ljósprentuð útgáfa af upphaflegu bókinni. Christian Matras sá um útgáfunna, skrifaði inngang og gerði orðasafn. Emil Thomsen, Tórshavn.
- Grönberg, Anna Gunnarsdóttir. 2002. Masculine Generics in Current Icelandic. Marlis Henninger og Hadumod Bußmann (ritstj.): *Gender Across Languages* 2, bls. 163–185. John Benjamins, Amsterdam.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Orð*. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði. Íslensk tunga II. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- Guðrún Þórhallsdóttir. 2009. Raunkyn, edliskyn og fleiri kynlegar hliðar á kyni. Óbirt dreifiblað frá 23. Rask-ráðstefnunni. Reykjavík, 31. janúar 2009.
- Guðrún Þórhallsdóttir. 2015a. Gender Agreement in 19th and 20th Century Icelandic. Jürg Fleischer, Elisabeth Rieken og Paul Widmer (ritstj.): *Agreement from a Diachronic Perspective*, bls. 267–286. De Gruyter, Berlin.
- Guðrún Þórhallsdóttir. 2015b. Notkun málfræðilegra kynja í íslensku og færeysku. Turið Sigurðardóttir og María Garðarsdóttir (ritstj.): *Frændafundur 8*, bls. 159–181. Fróðskapur, Þórshöfn.
- Hallberg Hallmundsson. 1996. Um kynferðislega misnotkun fornafna. *Morgunblaðið* 3. janúar, bls. 24.
- Halldór Ármann Sigurðsson. 2015. Gender: PF Reflection of an Edge Linker. <http://ling.auf.net/lingbuzz/002467>.
- Höskuldur Þráinsson. 2005. *Setningar*. Handbók um setningsfræði. Íslensk tunga III. Meðhöfundar Eiríkur Rögnvaldsson, Jóhannes Gíslí Jónsson, Sigríður Magnúsdóttir, Sigríður Sigurjónsdóttir og Þórunn Blöndal. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- Höskuldur Þráinsson. 2021. Umboðsmaður Alþingis og verkskipting kynjanna. *Morgunblaðið* 29. maí, bls. 27. [Greini er líka aðgengileg á slóðinni <http://malfar.arnastofnun.is/grein/73991>.]
- Jón G. Friðjónsson. 1991. Beygingarsamræmi með samsettu frumlagi. *Íslenskt mál* 12–13:79–103.
- Katrín Axelsdóttir. 2018. 223. pistill, aðgengilegur í Mál-farsbankanum á slóðinni <http://malfar.arnastofnun.is/grein/73816>.
- Kristján Árnason. 1980. *Íslensk málfræði*. Kennslubók handa framhaldsskólum. Seinni hluti. Íðunn, Reykjavík.
- Risamálheild. Mörkuð málheild sem nálgast má á slóðinni <https://malheildir.arnastofnun.is/>.
- Stjórnarskrá lýðveldisins Íslands*, sjá t.d. slóðina <https://www.althingi.is/altext/lagasofn/132a/1944033.htm>
- Tillögur Stjórnlagaráðs, sjá t.d. slóðina <http://www.stjornlagarad.is/starfid/afangaskjal/kafli/item34399/>.
- Þorbjörg Þorvaldsdóttir. 2017. *Individuation and Agreement. Grammatical Gender Resolution in Icelandic*. Masters-ritgerð. University of Leiden, Leiden. Aðgengileg á slóðinni <https://studenttheses.universiteitleiden.nl/access/item:2602631/view>.
- Þorbjörg Þorvaldsdóttir. 2019. Agreement with Conjoined Singular Noun Phrases in Icelandic. *Glossa: a journal of general linguistics* 4(1):1–33. DOI: <https://doi.org/10.5334/gigl.696>.
- Þórarinn Eldjárn. 1996. Kynjakalkvistur. *Morgunblaðið* 10. janúar, bls. 24–25.
- Þrír söttu um starf skólastjóra. *Skessuhorn* 23. maí 2017, sjá <https://skessuhorn.is/2017/05/23/thrir-sottu-um-starf-skolastjora/>.

